

KO E TUI MO NGĀUE 'I HA MĀMANI TA'E LOTU

Pīsope Keith B. McMullin

Tokoni Ua 'i he Kau Pīsopeleiki Pulé

Faeasaiti 'a e CES ma'á e Kakai Lalahi Kei Talavou'ú
5 Nōvema, 2006 • Univēsiiti Pilikihami 'Tongí

'E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ko ha me'a fakatupu loto fakatōkilalo ke mamata atu kiate ki-moutolu, kuo mou ha'u mei he ngaahi hala kehekehe 'o e mo'uí pea mo e ngaahi tapa kehekehe 'o e fonuá. 'Oku ou fakakaukau ki he 'etau fakatahataha mai he efiafi ni 'i he ngaahi feitu'u 'i he funga 'o e māmaní. 'I he taimí ni ki hono toe fakamafola atu 'o e polokalama ko 'ení, 'e fakatahataha mo kau fakataha mai ai e kakai lalahi kei talavou kotoa 'o e Siasí 'i ha polokalama peheni. 'Oku fakafo mo'oni ia.

Na'e hoko ha me'a nāunau'ia mo'oni 'i he konifele-nisi lahi 'o e māhina kuo 'osí. Na'e 'ikai fakatokanga'i 'eni 'e ha tokolahi 'i māmani ka kiate kinautolu 'oku nau 'ilo'i mo 'ofa he mo'oni pea 'ofa ai na'e fakangalongata'a ia 'o hangē ko e longoa'a 'a e pā 'a ha ngaahi mana 'e 10,000.

Fakafoki angé ho'o fakakaukau ki he fakataha'anga faka'osí. Na'e hiva'i 'e he Kuaea 'a e Tāpanekalé 'a e fasi ko 'ení 'a ia 'oku tau maheni lelei mo ia:

[Oku mau fakamālō atu 'e 'Otua, koe'uhí ko ha palōfita Ke tataki 'a kima'utolu he ngaahi 'aho faka'osí ni. 'Oku mau fakamālō hono foaki mai 'o e ongoongolelé Ke fakamaama homau 'atamaí 'e hono maama ngingilá.]¹

Na'e fakafokifā 'a e tu'u ki 'olunga 'a e kakai tangata mo fefine, 'a e fānau tangata mo e fānau fefine kuo nau fakatahataha hake ki he Senitā Konifelenisí 'i he ongo'i 'o e 'apasia mo e loto fakafeta'i koe'uhi ko e ngaahi tāpuaki ko ia ne lea'aki 'i he himi ko 'ení. Na'a tau tu'u 'o fakahā 'i he loto fakafeta'i 'a 'etau 'ilo'i kuo toe fakafoki mai 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, na'e folofola mai 'a e 'Otua ko e Tamaí mo Hono 'Alo 'Ofa'angá mei he loto langí, ko Siosefa Sāmitá ko ha palōfita ia, pea ko Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ko e palōfita ia 'a e 'Eikí 'i he māmaní he 'aho ní.

Ko ha ongo fakalaumālie ia. Ko ha taimi ia na'e tu'u hake ai 'a e kakai 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i hono ue'i kinautolu 'e he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'o fakahā 'a 'enua tuí!

Na'e me'a 'a Palesiteni Hingikelí ki mu'a ange he 'aho pē ko iá 'i he'ene ongo'i mo e loto fakafeta'i fekau'aki

mo hono ta'u motu'á pea mo e tu'unga mo'ui lelei na'a ne 'i ai. 'Okú ne hoko 'i he taimi kotoa pē ko ha fa'ifa'i-taki'anga 'o e ngāue faivelengá, ko ia na'a ne toe fakatapu'i fo'ou 'a 'ene mo'ui ke fakahoko e ngaahi ngāue 'a e 'Eikí. Na'a ne pehē:

"Kuo tuku mai 'e he 'Eikí ke u mo'ui; ka 'oku 'ikai ke u 'ilo'i pe ko e hā hono fuoloá. Ka neongo pe ko e hā hono fuoloá, te u kei hokohoko atu pē 'i hono fai 'a hoku lelei tahá 'i he ngāue he lolotonga ni. . . .

. . . Te tau kei hoko atu pē 'o fakatau mo e finangalo 'o e 'Eikí. . . . Ka hokosia e taimi ki hoku fetongí, 'e fakahoko lelei pē 'a e liliu ko iá 'o fakatau mo e finangalo 'o e Tokotaha 'oku 'A'ana 'a e Siasí ni. Ko ia ai te tau laka atu ki mu'a 'i he tuí—*pea ko e tuí 'a e kaveinga 'oku ou fie lea ai he pongipongi ní.*"²

Na'e fakahoko 'a 'ene pōpoakí 'i he taimi totonu pea 'i he ue'i 'a e Laumālié. Na'e fakahoko mai ia ko ha fakamanatu fakalaumālie 'o e taumu'a 'o e mo'ui pea mo e founa 'e lava ke ikuna'i ai 'e he fānau 'a e Tamai Hēvaní 'a e faingata'a kotoa pē. Na'e fakahoko mai ia ki ha māmani kuo fonu 'i he ta'e lotú, ta'e tuí, pea mo e fai angahalá.

Poto Fakaēmamaní

'Oku tokoni lahi 'a e ako ki he ngaahi me'a fakamāmaní ke toe lelei ange ai 'a e māmani 'oku tau mo'ui ai. 'Oku tupulaki lelei taha 'a e tu'unga 'o e ako ki he ngaahi me'a fakamāmaní 'i ha 'ātakai 'o e angamā'oni'oni, 'o e mo'ui angama'a, mo'oni fakalaumālie pea mo e tuí.

'Oku lahi hono fakalāngilangi'i 'o e ngaahi sosaieti he 'ahó ni koe'uhí ko honau tu'unga poto fakaemāmaní. 'Oku pōlepole 'a e kakaí mo e ngaahi pule'angá 'i honau *poto fakaemāmaní*, 'i he tuku 'enua tokangá ki he "ngaahi me'a 'o e māmaní pe [i he] ngaahi me'a 'oku 'ikai lau ko e me'a fakalotu, fakalaumālie, pe toputapú."³

'Oku pehē tokua 'e he kongā lahi 'o māmani he ngaahi 'ahó ni 'oku mahu'inga 'a e poto fakaemāmaní ki he potupotutatau, ki he fakamaau totonu, pea mo e maau

'a ha pule'anga. 'I he'ene peheé, 'oku 'ikai ke nau pou-pou'i hono fakahā 'o e tui fakalotú 'i he ngaahi fakataha'anga fakapule'angá, 'oku fakafalala leva 'a e ngaahi totonu fakapule'angá ki he ngaahi fakamāu-angá mo e ngaahi founa fakalaó, pea vave pē ke fekumi 'a e kakai tangatá mo e kakai fefiné ki he ngaahi founa fakalaó ke fakalelei'i mo fakatonutonu 'aki 'enau ngaahi palopalemá. Pea 'i he'ene tōtū'a 'a e ta'e lotú 'i he nofo fakasosaieti, 'oku 'ikai ke nau fakatokanga'i 'e kinautolu 'a e fo'i fakakaukau ko ia kau ki he mo'ui ta'engata 'o nau fokotu'utu'u 'a e me'a kotoa pē 'o fakatatau ki hono tu'unga 'i he māmaní, 'o iku ai ki he'enu ngāue ta'e 'i ai ha tui.

'Oku fie ma'u ke 'i ai 'a e tokanga mo ha ngāue lahi ke tau hoko ai ko ha kau tangata mo ha kau fefine 'o e tuí 'i ha māmani ta'e lotu. Ko e natula pē ia 'o e tangatá ke ne "uluaki kātaki, hili ko ia pea manava'ofa, pea tali" 'i he taimi kuo lomēkina ai 'e he ngaahi me'a 'o māmaní. Ko e ola 'o e ta'e lotú 'okú ne lomēkina 'a e kakai 'o e 'aho ní.

'I he ta'e tui 'a e māmani ta'e lotu pe anga fakakakano ko 'ení ko Kalaisi 'a e Huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá, 'oku tupu mei ai ha kau tangata mo ha kau fefine "loto pōlepole, siokita, fakavahavaha'a, fakafepaki, ta'e toe fakafalala ki ha taha, 'o tataki pē kinautolu 'e he'enu ngaahi holí, 'e honau u'á [pea] mo e fakahīkihiki 'a e māmaní . . . 'I hono fakakātoá, ko e tangata fakakakanó ko ha tangata ia kuo te'eki ai huhu'i, ko ha tangata 'oku 'eve'eva . . . 'i he maama 'o ['ene] afi [a'aná] . . . [vakai, 2 Nīfai 7:10–11]. Kuo anga 'a e tangata peheé ki he natula 'o e ngaahi me'a 'oku 'ātakai'i iá, 'o ne fakaongoongo ai ki he ngaahi me'a 'oku 'oatu 'e ha māmani kuo 'i ha tu'unga 'o e hingá." 'Oku fakamatala'i mahino ia 'i ha ngaahi lea sí'i pē, "Ko e kakai 'oku nau 'i ha tu'unga fakanatulá . . . 'oku 'ikai te nau ma'u 'a e 'Otua 'i māmani" (Alamā 41:11).

Koe'uhí 'oku 'ikai fa'a tokanga'i 'a e ngaahi me'a 'o e ta'engata 'e he tu'unga 'o e poto fakaemāmaní, 'e lava pē ke iku ai ki he ta'e tuí. Na'e pehē 'e ha palōfesa 'o e ngaahi me'a fakalotú ko Ulufihaati Panenipeeki 'o e 'Univēsiti 'o Miunikí:

"'Oku hanga 'e he 'ātakai 'o e poto fakaemāmaní 'o fakavaivai'i mo holoki 'a e tui mālohi 'a e kakai Kalisitiané ki he mo'oni 'oku nau tui ki aí. . . .

"'Oku a'u ki he ngaahi 'ilo tefito 'o e lotu faka-Kalisitiane 'oku holoki māmalie ia 'i he 'ātakai 'o e poto fakaemāmaní. 'Oku 'ikai ke kei hoko ia ko hano ta'e tali pē 'o e ngaahi akonaki faka-Kalisitiané; 'oku tokolahi fau

ha kakai 'oku 'ikai ha'anau 'ilo 'e taha ki he ngaahi akonaki ko iá. . . .Ko e lahi ange 'ene mafola 'a e ta'e 'ilo ki he tui faka-Kalisitiané, ko e lahi ange ai pē ia 'a e fakafepaki ki he tui faka-Kalisitiané. . . .

". . . 'Oku fakautuutu ange 'a e faingata'á 'i he fa'ahinga tui ko ia 'oku pehē ko e mo'oni 'oku 'ikai ke tu'u ma'u ka 'oku fakatatau pē ia ki he taimí mo e feitu'u. . . . 'I he ma'u 'a e tokolahi . . . ko e ngaahi tokā-teline faka-Kalaisitiané ko ha ngaahi fakakaukau pē ia, 'a ia 'oku malava ke fakamo'oni'i pe 'ikai, 'o fakatatau pē ki he ngaahi fie ma'u fakafo'ituituí. . . .

". . . 'Oku hanga 'e he fokotu'utu'u 'a e poto fakaemāmaní 'o 'omai ha fa'ahinga ongo 'oku ta'e 'uhinga ki he mo'ui."⁶

'Oku fetongi 'aki 'a e tui kia Kalaisi 'a e tui ki he tangatá. 'Oku 'ikai ke ngata pē hono 'ikai ke alea'i 'i he malangá mo e ngaahi fakakaukau fakafo'ituituí 'a e ngaahi fehu'i ko ia 'o hangē pe ko 'etau ha'ú mei fē, pe 'oku tau 'alu ki fē 'i he hili 'a e mo'ui ní, pe ko e ha koā 'okú ne pule'i 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he mo'ui 'i he māmaní, ka kuo pehē 'oku 'ikai hano 'aonga. Kuo hoko 'a e kalasi ta'e tui pehení ko ha me'a fakatu'utāmaki faka'ulia.

Na'e 'osi 'afio'i 'e he Tamai Hēvaní 'e hoko 'eni. Na'e hanga 'e hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei 'o tafunaki 'a e tui kia Sīsū Kalaisi ko e Tupu'angá, ko e Fakamo'ui, pea mo e Huhu'i. Na'a ne toe fakafoki mai 'a e mahino totonu fekau'aki mo e ngaahi taumu'a 'o e mo'ui. Na'e fakahā 'eni ki he fānau 'a e Tamai Hēvaní 'i he 1831:

"Ko ia, ko au ko e 'Eikí, 'i he'eku 'ilo'i 'a e fakatu'utāmaki 'a ia 'e hoko mai ki he kakai 'o e māmaní, na'a ku ui ai ki he'eku tamaio'eiki ko Siosefa Sāmita, ko e Sí'i, pea u lea kiate ia mei langi, 'o u fai kiate ia 'a e ngaahi fekau; . . .

"Koe'uhí foki ke lava 'a e tuí 'o tupulaki 'i he māmani" (T&F 1:17, 21).

Ki mu'a pea fakatoka 'a e tu'unga 'o e māmaní, ki mu'a pea fokotu'utu'u 'a e ngaahi me'a 'o e 'ataá, na'e nofo 'a e tangatá mo e fefiné pea nau ngaungaue mo nau mo'ui (vakai, Ngāue 17:28). 'Oku hanga 'e he fo'i fakakaukau ko ia 'o e poto fakaemāmaní ko ia 'oku pehē ko e mo'ui na'e tupu pē 'iate ia, 'o faka'ikai'i 'a e tefito'i mo'oni ko ia 'oku 'i he laumālie mo'ui kotoa pē, 'a ia 'oku pehē "Na'e 'i he kamata'angá foki 'a e tangatá mo e 'Otuá." (T&F 93:29; ko e tākaki atu hono

fakamamafa'í). He 'ikai lava ke liliu mo faka'ikai'í 'a e mo'oni ko 'eni.

Na'e hoko mai ai 'a 'Īteni 'i hono tu'unga faka-Palatai-sí mo 'etau 'uluaki ongo mātu'á, 'a 'Ātama mo 'Ivi, koe'uhí ke lava 'e he tangatá, 'i he'ene a'usia 'a e ngaahi me'a 'o e mo'ui matelié mo e Huhu'í 'a Kalaisí, 'o hoko ko ha tokotaha kuo kakato 'ene tupulakí pea kuo fakahaohaoa'í. Na'e fokotu'u 'e he kuonga 'o e kau pēteliaké, 'e he hā'ele mai 'a hotau Fakamo'uí mei he langí pea mo 'Ene Fakalelei ta'e hano tatau 'i he vahevahe'anga 'o taimí, pea mo e "kuonga 'o e liliu 'o e me'a kotoa peé" (Ngāue 3:21), 'a ia na'e kamata 'i he 1820, 'a e tu'unga 'a ia 'e toe lava ai ke pule'í pē 'e he kakai tangata mo fefine, fānau tangata mo fefine, 'a 'enau mo'uí mo honau ngaahi 'ātakai 'aki 'enau "tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí." (Tefito 'o e Tui 1:4).

Si'oku ngaahi kaume'a 'ofeina kei talavou, 'oku mou 'i he fetaulakí'anga 'o e ngaahi me'a ko 'eni 'oku hoko 'i he māmaní. "Ko e me'a kuo hilí ko ha talateu pē ia, pea ko e ngaahi me'a kuo 'i ai 'e hoko mai ia."⁷ Ko e me'a 'e malava ke hokó, 'a e me'a kuo pau ke hokó, ko hono fakatuai'í 'e ho'o tuí fakataha mo ho'o ngaahi ngāué 'a e faka'au ke toe lahi ange 'a e ta'e tuí. Ko ho tufakanga 'eni 'i he mo'ui ní. Ko ho fatongia toputapú 'eni.

Ngaahi Tu'unga 'o e Tuí

Na'e folofola hotau 'Eiki 'o pehē, "Kapau 'e 'ai ho'omou tuí 'o hangē ko e fo'í tenga'í mūsítá, . . . 'e 'ikai ha me'a 'e taha 'e ta'e fai 'e kimoutolu." (Mātiu 17:20). Na'e fakamanatu mai 'e Palesiteni Hingikelí kiate kitautolu:

"Hili hono lea'aki mo fakahoko 'a e me'a kotoa pē, ko e koloa mahu'inga taha pē 'a e Siasí ko e tui 'a hono kakaí."⁸

"I he ngāue ma'ongo'onga mo ta'etūkua ko 'eni, ko e me'a 'oku tau fie ma'u tahá ko e tui 'oku tupulakí. Ka 'ikai 'a e tuí, 'e tu'u ma'u 'a e ngāué ni. Ka 'i hono ma'u e tuí, he 'ikai lava 'e ha taha 'o ta'ofi 'a 'ene fakalalakaká."⁹

'Oku hulu hake 'a e tui peheé 'i ha 'ulungāanga pē, hulu hake ia 'i ha tui pē, hulu hake ia 'i ha fakamo'oni 'oku 'ilo 'e ha taha pe ongo'í. 'Oku fanau'í 'e he tui mo'oní, 'a e tui ko ia na'e lea ki ai hotau palōfita 'ofe-iná, 'a e angamā'oni'oni 'i he mo'uí ni pea mo e fakamo'uí 'i he mo'ui ka hoko maí. 'Oku fakatefito ia 'i he 'Otua mo'oni mo mo'uí pea mo Sīsū Kalaisí 'a ia na'á Ne fekau'í maí (vakai, Sione 17:3). 'Oku makatu'unga ia

'i he mo'oní, 'o mu'omu'a ai 'a e 'iló, pea fakahaohaoa'í 'i he ngāué. 'Okú ne fakatupu hono ma'u 'e he tangata matelié 'a e mahinó pea 'ulungāanga taau mo ha fānau 'a e Tamai Hēvaní. Ko e tui [ko 'eni] "'a e 'uluaki tefito'í mo'oni ko ia 'oku [tau lava ai ke ma'u 'a e] mālohi, pule, mo e mafai"¹⁰ ki he anga 'etau fakakaukaú, ki he anga 'o 'etau ngāué, pea mo e anga 'oku taau mo kitautolu ko e kakai tangata mo e kakai fefine.

Na'e 'omai 'e he 'Aposetolo ko Sēmisi kiate kitautolu 'a e founga ke ma'u ai 'a e fa'ahinga tui ko iá:

"He ko e hā hono 'aonga. . . ki ha tangata ke ne pehē 'okú ne ma'u 'a e tuí, kae 'ikai 'i ai mo e ngāué? . . .

"'To, 'e pehē 'e ha tangata, te u fakahā kiate koe 'oku ou ma'u 'a e tuí ta'e 'i ai mo e ngāué; ka 'oku ou talaatu, fakahā kiate au 'a ho'o tui ta'e 'i ai ha ngāué, pea te u fakahā kiate koe 'a 'eku tuí 'aki 'eku ngaahi ngāué. . . .

". . . Ko e tui 'oku 'ikai 'i ai 'a e ngaahi ngāué, 'oku mate ia, pea 'oku tu'u taha pē ia. . . .

"'Okú ke mamata ki he ō fakataha 'a e ngaahi ngāué mo e . . . tuí, pea ['oku] fakahaohaoa'í 'a e tuí 'e he ngaahi ngāué?" (LSS, Sēmisi 2:14–15, 17, 21).

'Oku lahi 'etau fanongo 'o kau ki he *ngaahi tu'unga ke a'usiá (benchmarks)*. Ko e tu'unga ke a'usiá ko ha "tu'unga 'o ha ngāue lelei [pe] lavame'a. . . 'a ia 'oku fakafuofua'í pe fua mei ai ha ngaahi me'a 'oku tatau."¹¹

'Oku 'i ai ha ngaahi tu'unga 'e fā 'e lava ke nau tokoni'í kitautolu taki taha ke tau 'ilo'í pe 'oku hanga 'e he'etau ngaahi ngāué 'o "fakahaohaoa'í" 'a 'etau tui fakatāutaha kia Kalaisí. Ko e ngaahi tu'ungá 'eni (1) ko e ngaahi fili ko ia 'oku tau fakahokó, (2) ko e ngāue mateaki 'oku hā meiate kitautolú, (3) ko 'etau talangofuá, mo e (4) ko e ngāue tokoni 'oku tau fakahokó. Tuku mu'a ke u fakamatala'í atu kinautolu.

Ko e Ngaahi Fili 'Oku Tau Fai

'Uluakí, ko e tu'unga 'o e filí. "'Oku tui [e Kāingalotu 'o e Siasí] 'oku totonu ke faitotonu, angatonu, sino ma'a, angalelei mo anga mā'oni'oni. . . Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mā'oni'oni, faka'ofu'ofa, pe ongoongo lelei pe fe'unga mo hono vikiviki'í, ko e ngaahi me'a ia *'oku mau fekumi ki a'*" (Tefito 'o e Tuí 1:13; ko e tānaki atu hono fakamamafa'í).

Fakakaukau angé ki ha kaumātu'a kei talavou te tau pehē pē ko hono hingoá ko Pila. Na'á ne ako 'eni 'i he Palaimelí. Na'á ne tui ki ai he taimi ko iá; 'okú ne

tui ki ai he taimí ni. Neongo ia, kuo fuoloa 'eni hono ma'u 'o Pila 'e he ponokalafí. Na'e 'ikai te ne matu'u-aki 'ene ngaahi fakatauelé pea na'á ne ma'unimā ia. Ko 'ene hili ange pē e mamata 'a Pila 'i he ngaahi ponokalafí, na'á ne ongo'i loto ha ongo'i faikehe'ia, mā mo ta'e fe'unga.

'I he ngaahi uike sí'i kuo hilí na'e 'alu ai 'a Pila ki he konifelenisi lahí. Na'á ne fanongo 'i he lea ko 'eni 'a Palesiteni Hingikelí 'i he fakataha 'a e lakanga fakataula'eikí:

“Oku 'ikai ha tangata pe tamasi'i he ha'ofangá ni te ne ta'e lava 'o fakalelei'i 'ene mo'uí. Pea 'oku fie ma'u ke hoko ia. He 'oku tau ma'u foki 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. . . .

“Oku ha'u fakataha e lakanga fakataula'eikí ni mo ha tufakanga ma'ongo'onga ke tau mo'ui taau mo ia. He 'ikai lava ke tau fakahōhōloto 'i he ngaahi fakakaukau 'ulí. Kuo pau ke 'oua na'a tau kau atu ki he ponokā-lafí. Kuo pau ke 'oua na'a tau 'efihia 'i ha fa'ahinga founa 'o e ngaohikoviá. Kuo pau ke tau mavahe hake mei he fa'ahinga me'a ko iá. 'Tu'u hake kau tangata 'a e 'Otuá!' pea sí'aki e ngaahi me'á ni pea 'e hoko leva 'a e 'Eikí ko ho fakahinohino mo e poupou.”¹²

Na'e fakakaukau 'a Pila, “Kuo taimi ke u taukave'i 'eku tuí!”

Na'á ne 'alu ki hono ki'i feitu'u fakapulipulí, tñaki mai e ngaahi fakatātā 'ulí, 'a e ngaahi filimi mo e ngaahi tohi fakalieliá, pea faka'auha kinautolu. Na'á ne fakama'a 'ene laipeli 'aki hono to'o mei ai 'a e ngaahi fasi le'o lahi mo hoha'a pea 'uli mo fakamātatu'a honau ngaahi fakaleá. Na'á ne tñamate'i mei he'ene komipiutá 'a e ngaahi tu'asila kotoa pē 'oku ma'u mei ai e ngaahi ponokalafí pea ne fokotu'u ha me'a malu'i ai, pea na'á ne tuku foki 'ene komipiutá 'i ha feitu'u 'e lava ke mamata ki ai mo e ní'ihí kehé ke malu'i ia mei ha'ane toe fakahoko 'a e faiangahala ko 'eni.

Na'e fakahā 'e Pila 'ene ngaahi maumaufonó 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Na'á ne lotu fakamātoato ke ne ma'u 'a e mālohi ke fakatomala, ke ne sí'aki 'a e angakóví ni mei he'ene mo'uí. Na'á ne kumi tokoni mei he'ene pīsopé mo kinautolu na'a nau 'ofa 'iate iá. 'I he taimi faingata'a'ia 'a Pilá, na'á ne ongo'i 'a e ongo fakafiēmā-lie ko 'ení, “'E hoku foha, 'okú ke 'i he hala totonú.” Koe'uhi ko 'ene ngaahi ngāué, na'e fakapapau'i mo fakamālohia ai 'a 'ene tuí.

'Oku kei toe lahi pē 'a e me'a ke faí. 'E fie ma'u 'a e 'aukaí, lotú, ako folofolá, mo ha ngaahi lo'imata. 'E

fakahoko 'e ha pīsope lelei ha tokoni ta'e 'i ai hano tatau. 'E feau 'e he faitōnunga mo e ngaahi lotu 'a e mātu'á mo kinautolu 'oku 'ofa 'iate iá 'a e poupou ko ia 'e fie ma'u. Ka neongo ia, 'oku hā 'i he tu'unga ke a'usiá 'o peheni: 'Oku kamata ke ma'u 'e Pila 'a e tui ke fakatomala—kuó ne fai 'a e fili totonú!

Ko e Ngāue Mateaki 'Oku Tau Fakahā'í

Uá, ko e tu'unga 'o e ngāue mateakí. “Oku tui [e Kā-ingalotu 'o e Siasí] ki he me'a kotoa pē kuo fakahā mai 'e he 'Otuá, mo e ngaahi me'a kotoa pē 'okú Ne fakahā mai he taimi ní, pea 'oku mau tui te Ne kei fakahā mai 'a mui ha ngaahi me'a lalahi mo mahu-inga kau ki he Pule'anga 'o e 'Otuá.

“Oku mau tui ki hono tñaki fakataha mo'oni 'o 'Isi-lelí pea ki hono fakafoki mai 'o e Fa'ahinga 'e Hongo-fulú; pea ko Saione (ko e Selusalema Fo'ou) 'e langa ia 'i he konitinēniti 'o 'Ameliká” (Tefito 'o e Tuí 1:9–10) pea 'oku “ui [a e tangatá mo e fefiné] 'e he 'Otuá, 'i he kikite” pea mo e mafai fakalangi ke fakahoko 'eni (Tefito 'o e Tuí 1:5).

'Oku ō fakataha 'a e ngāue mateakí mo e ngaahi tau-mu'a fakalangi na'e fakahoko ki mu'a 'i hono 'ai e tu'unga 'o e māmaní. Na'e kau ki ai 'etau ngaahi kui angamā'oni'oni 'o nau foaki 'enau mo'uí ke fakahoko e ngaahi tau-mu'a 'a e Tamai Hēvaní. Kuo tuku mai kiate kinautolu ke tau hoko atu e ngāué, 'o tau hoko atu mei he ngaahi ngāue ne nau fakatapuí.

Ko ha talanoa eni 'e taha 'oku maheni mo e ní'ihí 'o kimoutolu:

Na'e mavahe 'a Lōpeti mo 'Ana Paaka mo 'ena fānau 'e toko faá mei 'Ingilani 'i he 1856 ke kau fakataha mo e Kāingalotu 'i 'Iutaá. Kuo lea ha palōfita 'o fakahā kiate kinautolu ke nau fakataha ki he Tele'a Lahí (Great Basin) 'o tokoni ki hono langa 'o Saioné. Na'e taki taha pē 'e he mēmipa kotoa 'o e fāmili 'o e kā-ingalotu 'o e kaungāfononga teke salioté 'a Meki'afá ha ngāue ke fai. Na'e toho 'e he tangata'eikí mo e fine'eikí 'a e fu'u salioté mamafá, teke 'a Mekisí ('a ia na'e ta'u 12), pea to'otama leva 'a Ma'ata (ta'u 10) 'ia ki'i 'Afa (ta'u 6). Na'e fuofua pē 'a e ki'i pēpē ko 'Atá (ta'u 1), pe fakaheka he salioté.

Na'e nofo hifo 'a ki'i 'Afa 'i he feitu'u 'e taha 'i Nepulasikā ke mālōlō pea ne mohe ia. Na'e tō fakafokifā mai ha matangi. Na'e fononga fakavave atu e kaungā-fonongá pea fokotu'u honau 'apitangá. Ko e taimi ia ne nau fakatokanga'i ai na'e 'ikai ke 'i ai 'a 'Afa mo e fānau kehé.

Ne lau 'aho 'enau kumi mo e 'ikai ha ola. Na'e pau ke hoko atu 'enau fonongá. Ko e taimi 'eni na'e ngāue ai 'a Lōpeti mo 'Ana Paaka 'o fakatatau mo 'ena tuí. Na'e hiki 'e 'Asa Uolotā 'i he'ene tohinoá 'i he 'aho 2 'o Siulai 1856, 'o pehē, "Na'e 'ikai ke 'iloa . . . e ki'i tamasi'i 'a Misa Pāká, ko ia ne foki ai 'ene tama'i ke kumi ia."

'I he mavahe atu 'a Lōpeti, na'e nono'o 'e 'Ana ha pulu-pulu lanu kulokula maama 'i hono umá mo ne pehē ange: "Kapau te ke 'ilo ia kuó ne mālōlō, kofukofu 'aki ia e pulupulú 'o tanu. Kapau te ke ma'u 'okú ne kei mo-'ui, faka'aonga'i ia ko ha fuka ke ke ta'ata'alo mai 'aki kiate kimautolu." Na'á ne hoko atu leva mo e toenga 'o e fānau 'i hono teke 'o e salioté mo fāinga atu mo e kaungā-fonongá.

Na'e toe foki 'a Lōpeti 'i ha ngaahi maile lahi he hala he vaotaá 'o ui, kumi, mo lotua pē hono ki'i fohá. Fai-fai peá ne a'u ki ha fale na'e tauhi ai e meilí mo fai'anga fakatau 'o ne 'ilo ai na'e tokanga'i 'ena ki'i tamasi'i 'e ha tangata tā fefie mo hono uai'fi. Na'e puke 'a 'Afa tupu mei he momokó mo 'ene ilifiá, ka na'e ongo'i 'e he 'Otuá e ngaahi lotu 'a 'ene ongomātu'a 'ofá.

Na'e fakasio ma'u pē 'e 'Ana mo 'ene fānaú e halá he pō taki taha. 'I he kamata ke tō e la'áa he efi'afi hono tolú, na'e mamata atu 'a e fa'e lototo'á ni ki he 'asi mai e kapa kulokula 'o e pulupulú pea ne si'i hoholo hifo ai pē ki he 'one'oné. Na'e hela'ia 'aupito 'a 'Ana pea ko e fuofua taimi 'eni na'á ne toki lava ai 'o mohe hili ha ngaahi 'aho mo e pō 'e ono.¹³ Ko e mo'oni na'e anga-'ofa mo manava'ofa 'a e 'Otuá; kuo hanga 'e he ngaahi ngāue 'a e Kāingalotú 'o 'omi 'a e fakapale 'o 'enau mo-'ui mateaki mo fakamā'oni'oni'i 'a 'enau tuí, pea na'a nau hiva 'i he fiefia 'a honau lotó 'o pehē, "'Oku lelei 'a e me'a kotoa!"¹⁴

Na'e tupu hake 'a e ki'i pēpē ko 'Aitá, 'a ia ko 'eku kui fefiné ia, 'o fu'u fefine peá na mali mo Pilikihami 'Iongi Mekimālini. Ko e akonaki 'eni. Na'e 'ikai te ne teitei tuku ke ngalo 'i he'ene fānaú na'á ne fononga mai 'i he ngaahi potu tokalelei mo hono fāmilí 'i he kaungā-fononga 'o Taniela D. Meki'afá. Na'e hoko e talanoa ki he pulupulu kulokulá ko homau talanoa—pea hoko foki mo e tukufakaholo 'o 'enau tuí ko homau tukufakaholo. Ko ia 'oku mau "hoko atu e ngāue,"¹⁵ 'e kimautolu hono kotoa pea 'oku mole atu ai 'a e ngaahi faingata'a lahi 'o hangē ko e puli atu 'a e ha-haú 'i he la'á 'o e pongipongi.

'Oku fakahā mai 'eni 'e he taumu'a ke a'usiá fekau'aki mo e Kāingalotu ko 'eni mei mu'á: *Na'e hoko 'enau*

ngaahi ngāue ko ha tefito'i 'ulungāanga ia 'o e tuí, pea hoko 'enau mateaki ko ha fuka ke mo'ui honau hakó 'o fakatatau ki ai.

Ko 'Etau Mo'ui Talangofuá

Tolú, ko e tu'unga 'o e talangofuá. "'Oku tui [e Kāingalotu 'o e Siasí] 'e lava fakamo'ui 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē 'i he Fakalelei 'a Kalaisí, tu'unga 'i he talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e Ongongolelei." (Tefito 'o e Tuí 1:3; ko e tñaki atu hono fakamamafa'i).

Tau fakakaukau ange heni ki ha ongo me'a kei talavou 'okú na fakafongā'i 'a kinautolu ko ia 'oku nau mo'ui 'i he māmani 'o e poto fakaemāmani ko 'eni. Ne 'ilo pē 'e Tēvita ia mo Mīseli 'a e tefito 'o e tui ko 'eni ki mu'a peá na toki mahení. Ka ne na kei fepaki pē mo e ngaahi me'a 'oku fehangahangai mo homou tokolahi. He ko Tēvita mo Mīseli 'okú na kei 'i hona ta'u uofulu tupu lahi pē. Kuo fuoloa 'ena mahení, 'okú na "ō fakataha" holo pē, pea 'okú na fe'ofa'aki. Ka 'oku te'eki ai ke na fakapapau'i pe te na mali mo 'i ai ha'ana fāmilí. 'Oku totonu nai ke na toloi 'ena malí kae 'oua leva kuo 'osi 'ena akó, kae 'oua leva kuo 'i ai ha'ana pa'anga fe'unga, pea 'oua leva kuo a'usia ha ni'ihí 'o 'ena ngaahi taumu'a fakatāutahá?

'Okú na toe fakakaukau foki ki he fakautuutu 'o e mali veté, ki he ngaahi tau mo e ngaahi moveuveu 'oku hoko 'i he māmani, pea mo e fu'u tokolahi 'a e kakai 'o e māmani. 'E tolonga nai 'ena nofo-malí? 'Oku totonu nai ke na 'omi ha fānau ki ha māmani pehē?

'Oiaue, 'e Tēvita mo Mīseli, ngāue'aki ho'omo tuí. Manatu: "Ko e mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá."¹⁶ "Pea . . . ko ia kuo fakataha'i 'e he 'Otuá, 'oua na'a fakamāvae 'e ha tangata." (Mātiu 19:6; vakai foki, T&F 132:19–20). "Ko e fānaú ko e tofi'a mei [he 'Eiki]." (Saame 127:3). "He 'oku fonu 'a e māmani . . . 'oku 'i ai ha ngaahi me'a fe'unga pea hulu ange." (T&F 104:17).

Ngāue 'o fakatatau mo ia 'okú ke 'ilo'i 'oku mo'oni pea 'e fakahaohaoa'i 'e ho'o ngaahi ngāue mā'oni'oni 'a ho'o tuí. 'E kakato pea faka'ofa'ofa 'a ho'o mo'ui. Muimui 'i he fa'ifa'itaki'anga lelei 'a ho'o mātu'á. Na'e 'ikai te na ma'u ha me'a fe'unga ke na malí, ka na'á na mali. Na'á na hoha'a foki mo kinaua ki he taú mo e moveuveú, ka na'á na ngāue'aki 'a 'ena tuí pea ma'u ai koe! Na'e 'ikai ta'ofi 'e he ngaahi fiema'u 'o e nofo-malí mo e fāmilí 'a 'ena akó; na'a na fakatupulaki ia. Pea ko e me'a ki he'ena ngaahi taumu'a fakatāutahá,

kuo pukepuke fakataha ai kinaua 'o na kakato mo na fiefia 'i he'ena lelei taki taha 'anauá mo ho'o lelei 'a'áú, lelei 'a ho ngaahi tuonga'ané mo e tuofāfiné, pea 'a e makapuná.

Na'e 'ikai faingofua 'a e mo'uí ki ho'o mātu'á. Na'e pau ke na fakasi'isi'i 'ena fakamolé ka na fakahaofi ha pa'anga, peá na fiemālie pē he me'a na'á na ma'ú. Na'á na fetaulaki foki mo ha ngaahi fehu'i pea mo ha ngaahi tūkunga na'e 'ikai ke na ma'u 'a e tali ki aí, ka na'á na 'ilo'i na'e fakahā mai 'e he hala kuo fokotu'u 'e he 'Otua Māfima'í ke hoko atu 'ena mo'uí. Pea 'okú ke "koloa'ia ange" koe'uhí ko ia.

'Okú ke 'ilo mei he ngaahi talanoa kuo nau toutou fai atú na'e faingata'a 'a e me'a kotoa pē kiate kinautolu. Ka na'e hanga 'e he'enua ngaahi ngāue 'o fakamā'oni-oni'i 'a 'enua tuí.

Ko e mo'oni 'okú na matu'otu'a ange kinaua. 'Oku 'ikai kei vave 'a 'ena laká, 'ikai kei mālohi 'ena tō-ongá, pea ko 'ena fotú na'e 'ikai fe'unga ia mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai tu'uaki koloá. Ka 'oku hā mei he'ena 'ofa ki he 'Otuá pea mo 'ena fe'ofa'aki 'iate kinauá 'a e 'apasia mo'oni mo e 'ofa mamahi. Kuo 'oange kiate kinaua 'e he ngaahi me'a fakamamahi 'o e mo'uí 'a e potó, fa'a kātaki, mo e loto hounga'ia. Kuó na hoko kinaua 'i ha ngaahi founa iiki kae mahu'inga ko e "tu'unga 'o e ngaahi me'a 'oku 'amanaki lelei ki ai, ko e fakamo'oni 'o e ngaahi me'a ta'e hā mai" (Hepelū 11:1)—'a e ngaahi me'a na'e 'ikai ke na lava 'o mamata ki ai 'i he kongá ki mu'a 'o e mo'uí. Ka na'á na talangofua. Na'á na ngāue'aki 'a 'ena tuí 'o na sila ai 'i he tempalé, tāpuaki'i kinaua 'aki ha fānaú, pea 'okú na 'ilo'i he taimí ni 'a e ngaahi feitu'u totonu 'oku ma'u mei ai 'a e fiefiá. 'Oku hā peheni 'i he tu'unga ke a'usiá: 'Oku 'omi 'e he talangofuá 'a e ngaahi tāpuaki 'o e langí—na'e hoko 'eni ki ho'o mātu'á pea 'e hoko pehē kiate koe.

Ko e Ngāue Tokoni 'Oku Tau Fakahokó

Faá, ko e tu'unga 'o e ngāue tokoní. "'Oku tui [e Kāingalotu 'o e Siasí] ki he 'Otua, ko e Tamai Ta'engatá, pea ki Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, pea ki he Laumālie Mā'oni'oní. . . .

"'Oku mau tui . . . ko Kalaisi pē 'e pule 'i he māmani; pea 'e fakafou 'a e māmani 'o ma'u 'e ia 'a hono nāunau fakapalataisí." (Tefito 'o e Tuí 1:1, 10).

'Oku lahi ange 'etau 'ilo kau ki he Tolu'i 'Otuá 'i he me'a kuo 'ilo'i 'e he 'atamai 'o e tangatá—pea 'oku

mo'oni e me'a 'oku tau 'ilo'i. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku tau 'ilo e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá ma'á e māmani ko 'eni mo hono kakai katoa. Koe'uhí ko e me'a ko 'eni 'oku tau 'ilo pea koe'uhí kuo hilifaki mai 'e he 'Eiki ki hotau ngaahi umá 'a e fatongia toputapu ke fakahoko iá, kuo pau ke 'oua na'a tau faka'api'i 'a 'etau kau ki he Siasí.

'Oku fakatauele'i ha ní'ihí ke 'oua na'a nau fu'u ngāue mālohi he Siasí na'a pehē tokua ko ha kakai fielotu kinautolu. 'Oku nau pehē "ko e Siasí ko ha kautaha pē, ka 'oku 'ikai ko ha pule'anga."¹⁷ "Kau talavou [ko e kau 'ea hoko faka'e'i'eiki],"¹⁸ 'ai ke hoko e ngāue 'a e Siasí mo e pule'anga 'o e 'Otua ko e uho ia 'o ho'o mo'uí. Tali "'Io" 'o ka ui koe ke ngāue, pea fai ho lelei tahá. Fanongo ki he fekau ko 'eni mei he 'Eiki: "Ko ia, ke 'oua na'a mou kumi ki he ngaahi me'a 'o māmani, ka mou fuofua kumi ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, pea ke fokotu'u 'a 'ene mā'oni'oní pea 'e fakalahi atu 'aki e ngaahi me'a ni kotoa pē kiate kimoutolu." (LSS, Mātiu 6:38).

'I ha 'aho 'e fā mei he taimí ni, 'a ia ko e 'aho 9 ia 'o Nōvemá, ko e 'osi ia ha ta'u 'e 150 mei he taimi na'e feinga hū atu ai ki he Tele'a Sōlekí e kau paionia faingata'a'ia 'i he kaungā-fononga teke saliate 'a Uilí. Kuo nau fou mai 'i he fakamamahi lahi mo e mate. Kuo mālōlō ha tokolahi tupu mei he ngaahi matangi pea mo e vaivai honau sinó—na'e toe tokolahi ange mo e fa'ahinga na'e fakamo'ui 'e he kau fakahaofi mo'uí.

Na'e kau 'a Līvai Sēvesi 'i he fa'ahinga na'a nau tū'uta ki ai he 'aho ko iá. 'Oku hā 'i he hisitōliá 'ene ngāue faivelenga mo ngāue lahi ke fakahaofi e Kāingalotú mo 'oatu kinautolu ke nau hao mo'ui ki he tele'á. Ka na'e 'ikai toki kamata pē 'ene ngāue tokoni faka'e'i'eiki 'i he ngaahi tokalelei 'o Uaiōmingi na'e 'ufi'ufi 'e he sinoú. Ko ha vahe pē ia 'e taha 'o ha mo'ui kuo fakatapu ke ngāue tokoni, pea mahalo ko e tumutumú ia.

Na'e papitaiso 'a Līvai 'i Sune 'o e 1846 'i hono ta'u 26. 'I hono ui ia 'e he palōfitá ke ne hiki ki he feitu'u fakahihifó, na'á ne hiki 'o pehē "na'a mau teuteu 'aki 'emau lelei tahá ki ha fononga lōloa ki ha fonua fo'ou na'e 'ikai ke mau 'ilo ki ai . . . Na'a mau lea fakamāvae ki he kongá kekelele mo e fale ne hoko ko e 'api ki homau fāmilí. . . pea hanga fakahihifo 'emau fonongá, 'o 'ikai te mau 'ilo pe 'e iku ki fē, ngata pē 'i he 'emau 'amanaki ke mau a'u ki ha feitu'u 'i he tafa'aki fakahihifo maomaonganoa 'o e 'Otu Mo'unga Maká."¹⁹

'I he 'aho 16 'o Siulai, 1846, na'á ne toe tali fakataha mo ha kau tangata lototo'a kehe 'a e kole mei he palōfitá ke nau kau atu ki he Kongá Kau Māmongá,

'o nau laka atu ai 'i ha maile 'e 2,000 (kolomita 'e 3200) nai mei Kaunisila Palafu 'i 'Aioua ki Seni Tiekō 'i Kalefōnia, pea hoko atu ai ki Losi 'Enisilesi. Na'e tu kuange kinautolu heni mei he'enu ngāue ma'á e pule'angá. Neongo na'e 'ikai ke nau 'ilo'i e ngaahi feitu'u na'e 'i ai honau ngaahi 'apí mo honau ngaahi fāmilí, ka na'e kamata 'enu fononga ki he tele'a 'o e Ano Māsima Lahí. Ko ha toe maile kehe ia 'e 1,300 na'e fononga atu ai 'a Lēvai Sēvesi 'i he ngaahi potu tokakovi mo faingata'á, ka na'e faifai pē 'o ne a'u ki he Tele'a Sōlekí.

Na'e hoko heni 'a Līvai ko ha paionia, 'o ne fepaki ai mo e fanga he'é, mali, 'i ai hono foha peá ne tanu hono uafí hili pē ha ngaahi māhina sí'i mei hono fā'ele'i hono fohá. Hili ha māhina 'e hongofulu mei he mālōlō 'a hono uafí, na'e uiui'ia mo ha kau tangata faivelenga tokolahi 'e he palōfitá 'i he konifelenisi 'o 'Okatopa 'o e 1852 ke nau ō 'o ngāue fakafaifekau ke fakangofua hono malanga'i 'o e ongoongoleléi 'i Saie-mi ('a ia 'oku ui ko Taileni he 'aho ní).

'I he'enu fononga ko 'ení na'a nau 'alu fakataha ai 'i ha ngaahi sālote 'o foki hifo ki he matāfanga 'o Kalefōnia mo e 'Ōseni Pasifikí. Na'a nau folau mei Seni Felenisikou ki Kalakata ke fakahoko 'enu ngāue fakafaifekau ki Saiemí. 'Oku 'omi 'e he fakamatala na'e hiki 'e Līvai 'i he'ene tohinoá 'i he 'aho 29 'o Sānuai, 1853, ha me'a ke tau 'ilo ai ki he anga e loto na'e ma'u 'e he kau faifekau ko 'ení. 'Oku peheni e me'a na'á ne hiki:

"Ne ki'i havilivili 'o ne puhi atu homau vaka to'á 'o ne tētēkina atu 'i he loto moana hou ki he feitu'u na'a mau fakataumu'a ki ai; ka mau sítu'a ki homau fonua tupu'anga ne mau 'ofa aí. . . .Ne taki taha kumi 'e he tangata ha feitu'u ke ne fakalaululoto ai mo fakakaukau ki he ngaahi fiemālie 'o hono 'apí, 'a e 'ofa 'a hono uafí 'ofeina mo 'ene fānaú pe ngaahi kaume'á. . . .Ka ko 'eni kuo ui ia ke ne 'alu atu 'o nofo 'i he ngaahi potu mama'o 'o e māmaní, pea koe'uma'ā? Ke ma'u 'a e koulá mo e silivá, pe ke ma'u ma'ana 'a e lāngilangi, ngeia mo e lelei 'o e māmaní? *'ikai, ko hono mo'oni 'oku 'ikai! Ka ko e talangofua ki he ngaahi fekau 'a e 'Eikí ke 'ave 'a e pōpoaki 'o e mo'oni mo e . . . fakamo'ui ki he ngaahi pule'anga fakapo'uli mo kei manavahē ta'e 'uhinga 'i he ngaahi me'a ta'e hā maí.* Ne 'ikai fuoloa mei ai kuo 'alu 'a e tangata taki taha ki hono mohe'angá ke mohe mo mālōlō. Pe na'á ne mohe pe 'ā'ā pē, ka na'e kei 'alu pē 'a 'ene fakakaukau ki he ngaahi me'a mo'oni kuo hokó, pea mo e ngaahi me'a 'e hoko mai 'i he kaha'ú."²⁰

Hili e ngāue fakafaifekau 'a Līvai, na'á ne folau ko e foki ki 'api 'o fou mai 'i Positoni 'i Masasūseti, 'o ne a'u hake ai ki Kulinifila 'i 'Ohaiō, 'a e feitu'u na'e fā'ele'i ai iá, pea ko e me'a 'eni na'á ne tohi 'i he'ene a'u ki ai, "Kuó u folau takai 'i he kolopé."²¹ Na'á ne kau atu ki he kaungā-fononga toho saliote 'a Uilí 'i 'Aiouā Siti 'i 'Aiouā, 'a ia ko e kamata'anga 'eni 'o ha talatupu'a na'e ta'engata hono mahu'ingá kiate ia, ki hono fāmilí mo e Siasí fakakātoa. Ko e tumu'aki 'o 'ene ngaahi ngāue 'i he me'a fakahisitōlia ko iá ko e mo'ui feilaulau mo e tokoni. *'Oku fakahā 'e he tu'unga ke a'usia 'e he kau paionia ko 'eni 'o pehē: Na'e hoko 'enu tuí mo 'enu ngaahi ngāue ko ha tūhulu 'i ha maama ta'e tui, na'e hoko 'enu tokoní ko ha sīpinga ke tau taki taha muimui ki ai.*

'Oku ue'i hotau lotó 'e he ngaahi lea 'a e tangata malanga ko Feletiliki W. Feipá:

'Oku kei tu'utai e tui 'a 'emau ngaahi tamaí, Neongo 'a e fale fakapōpulá, heletaá mo e afí; Hono 'ikai nēkeneka homau lotó mo fiefia 'I he'enu ongoa e lea nāunau'ia ko iá.

Ko e tui 'a 'emau ngaahi tamaí 'e tupu ai 'emau feingá Ke ikuna e pule'anga kotoa ma'á e 'afioná, Pea 'e fakatau'atāina'i mo'oni e fa'ahinga 'o e tangatá, 'E he mo'oni 'oku mei he 'Otuá.

Ko e tui 'a 'emau ngaahi tamaí 'e tupu ai 'emau 'ofá Ki he kaume'a mo e fili fakatou'osi 'i he'enu ngaahi feingá, Pea malanga'aki foki 'a e 'afioná 'i he founda 'o e 'ofa, 'I he lea 'ofa pea 'i he mo'ui angama'a.

Ko e tui 'a 'emau ngaahi tamaí, 'a e tui mā'oni'oní, Te mau kei mateaki'i ai 'a e 'afioná 'o a'u ki ha mole 'a 'emau mo'ui!"²²

Sí'i ngaahi tokoua mo e tuofāfine, 'oku ou fakamo'oni kiate kimoutolu— 'Oku 'afio 'a e 'Otuá 'i he langí, ko Hono huafá ko 'Elohimi, pea 'okú Ne 'afio'i 'Ene fānaú kotoa, tatau ai pē pe ko 'enu ha'u mei fē pe ko e fē feitu'u 'oku nau nofo aí. Ko Sīsū, ko e Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí, 'a Hono 'Alo 'Ofa'angá, ko e Huhu'i 'o e fa'ahinga 'o e tangata kotoa pē. Ko Siosefa Sāmitá, ko ha ki'i talavou, na'e ui 'e he le'o 'o e 'Otuá pea mo Hono 'Alo Mā'oni'oni ko ha palōfita, pea hoko mei he ui ko iá ko e Siasí mo'oni mo e pule'anga 'o e 'Otuá kuo toe fakafoki mai ki he māmaní. Ko e tāpuaki eni kiate kitautolu ke tau 'ilo'i 'a e ngaahi me'á ni, pea mo koe 'e hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, 'oku mou tutu'u 'i he fetaulaki'anga 'o e hisitōliá. Na'a mou ha'u mei he ngaahi fonua nāunau'ia. Ko ho faingamālie

fakafo'ituitui ia ke ke tauhi mo'oni ki he tuí pea hoko atu 'i he ngaahi ngāue lelei. Fai ki he lea 'a e kau palō-fitá. Na'e nofo 'a e ngaahi to'u tangata 'o e kuo hilí 'o 'amanaki atu ki ai, 'oku fakamo'ui ai 'a e ngaahi to'u tangata 'o e lolotonga ní, 'oku fakafalala ki ai 'a e ngaahi to'u tangata 'o e kaha'ú, pea 'e tataki koe 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'i he fo'i laka kotoa pē te ke fai.

'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

NGAAHI MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. "Fakamālō ki he 'Otuá," *Ngaahi Himi*, fika 10.
2. 'I he Conference Report Sept.—Oct. 2006, 87; pe *Ensign*, Nov. 2006, 82; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
3. *Random House Webster's Unabridged Dictionary*, 2nd ed. (2001), "secular," 1731.
4. Alexander Pope, *An Essay on Man*, epistle 2, line 220.
5. *Book of Mormon Reference Companion*, ed. Dennis L. Largey (2003), 582.
6. "How to Think about Secularism," *First Things*, June–July 1996, 27, 30, www.firstthings.com/ftissues/ft9606/articles/pannenberg.html.
7. Boyd K. Packer, fakataha ako 'a e Kau Taki Mā-olungá, 'Okatopa 2006; vakai, William Shakespeare, *The Tempest*, ed. W. J. Craig, Oxford Shakespeare (1924), act 2 scene 1, line 261.
8. 'I he *Conference Report*, Apr. 1991, 74; pe *Ensign*, May 1991, 54.
9. 'I he Conference Report, Sept.–Oct. 2006, 90; pe *Ensign*, Nov. 2006, 85.
10. Joseph Smith, comp., *Lectures on Faith* (1985), 5, 8.
11. *Random House Webster's Unabridged Dictionary*, "benchmark," 193.
12. 'I he Conference Report, Sept.—Oct. 2006, 66; pe *Ensign*, Nov. 2006, 60.
13. Vakai Boyd K. Packer, *Memorable Stories and Parables by Boyd K. Packer* (1997), 4–6.
14. "Ha'u Kāinga 'Oua Manavahē" *Ngaahi Himi*, fika 18.
15. "Fai Atu 'a e Ngāué" *Ngaahi Himi*, fika 158.
16. "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Ensign*, Nov. 1995, 102.
17. Neal A. Maxwell, 'i he *Conference Report*, Oct. 1992, 89; pe *Ensign*, Nov. 1992, 66.
18. "Fai Atu 'a e Ngāué," *Ngaahi Himi*, fika 158.
19. 'I he *Levi Savage Jr. Journal*, comp. Lynn M. Hilton (1966), xii.
20. 'I he *Levi Savage Jr. Journal*, 5; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
21. 'I he *Levi Savage Jr. Journal*, 59.
22. "Faith of Our Fathers," *Hymns*, no. 84.